

9 788670 257481

Стојан
Новаковић
поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраї Димић
проф. др Мило Ломїар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драїана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крсић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Раїка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
И ВОЂА РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ЕМИГРАЦИЈЕ:
СТОЈАН НОВАКОВИЋ И НИКОЛА ПАШИЋ 1884. ГОДИНЕ

АНДРЕЈ Л. ШЕМЈАКИН

А п с т р а к т. – у почетку Великог рата Стојан Новаковић је важио за другог по значају политичара у Србији после Николе Пашића (књаз Григорије Н. Трубецки). Међутим пре три деценије (дакле 1884. год.) њих двојица припадали су непријатељским логорима и гледали један другог преко нишана. Новаковић – као министар полиције у другој напредњачкој влади на челу са Милутином Гаршанином; Пашић пак – као вођа револуционарне антиобреновићке емиграције у Бугарској. У овом тексту аутор анализира један шпијунски извештај (сопственоручни Новаковићев препис његовог разговора са бившим руским добровољцем Николајем А. Нотовичем, 1876. год.), који има значај врло важног историјског извора, јер дозвољава да прецизира неке озбиљне детаље емигрантске акције Пашића и смењеног митрополита Михаила, као и да одговори на питање – ко је све стајао (или није стајао) иза ње? Он коначно дезавуише верзију, присутну у српској и бугарској историографији, да је тобоже Русија финансијски помагала антивладине планове Пашића и митрополита у Бугарској, као и мишљење да се владика није ни мешао у њихово ковање.

Кључне речи: Стојан Новаковић, Никола Пашић, митрополит Михаил; Николај А. Нотович, Министарство унутрашњих послова, радикална емиграција, Србија, Бугарска, Русија

Крајем 1914. године нови посланик Руске империје у Србији књаз Григорије Николајевич Трубецки упознао се у Нишу са Стојаном Новаковићем, чију карактеристику је укључио у своје мемоаре: „Новаковић је највећи научник у Србији, а што се политике тиче, он је на другом месту, одмах иза Николе Пашића“.¹

То је речено почетком Великог рата, али пре 30 година (дакле 1884) ситуација је била сасвим другачија: Пашић и Новаковић гледали су тада један на другог преко нишана. Стојан је, поред свих својих многобројних надлежности и функција (научних, педагошких, политичких, дипломатских), заузимао тада, може се слободно

¹ Трубецкой Г. Н., *Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах*. Монреаль, 1983. С. 92–93.

рећи, најнезахвалнији ресор у животу – ресор министра полиције у другој напредњачкој влади, на челу са Милутином Гарашанином*. Никола пак, побегавши крајем октобра 1883. год. после неуспеле Тимочке буне у Бугарску, стао је на чело радикалске емиграције и почео да кује нове планове антиобреновићевске револуције у Србији. Битно је споменути да је, у то исто време, у суседњој земљи боравио и митрополит Михаил, кога су српске власти (баш на иницијативу Ст. Новаковића) 1881. године збациле са положаја поглавара Српске православне цркве. Бивши политички опоненти – а владика је увек био симпатизер либерала Јована Ристића – у новим околностима су брзо пронашли заједнички језик.

Готово сви истраживачи се слажу у мишљењу, да су већ крајем 1883. год. емигранти ступили у везу са смењеним српским првојерархом, који је тада живео у Русчуку (у хотелу „Балкан“, код Херцеговца Васе Николајевића) – у циљу да га привуку својим завереничким плановима који се нису ни крили: припрема новог оружаног устанка против Милана Обреновића у Србији. Митрополит је на то пристао без колебања.² Такође, није никаква тајна да је, дошавши септембра 1884. год. у Русију, он одмах обновио контакте са члановима Петербуршког словенског добротворног друштва и московским словенофилима, предвођеним од стране чувеног Ивана Сергејевича Аксакова. Користећи своје многобројне везе у руским друштвено-политичким круговима, пошло му је за руком да придобије њихове симпатије према антивладином пројекту избеглих радикала (не мешати са ставом *званичне* Русије, који је био потпуно супротан, тј. изразито негативан! – види даље у овом излагању) и обезбеди за њих скромну финансијску помоћ хуманитарног карактера.³

Једнако важан резултат таквог рада изгнаног јерарха било је и то што су, увелико захваљујући његовом посредништву и препорукама, лидери руских словенофила и цео низ утицајних политичара сада сасвим друкчије гледали на вођу српских емиграната Николу Пашића. Некадашњи његов лик „нихилисте и бунтовника“, који је раније изазивао немалу опрезност, мењао се постепено у њиховим представама у лик борца за општесловенску ствар. Ранија идеолошка нетрпељивост уступила је место трезвенијем и прагматичнијем прилазу. И када се у децембру 1885.

* Ст. Новаковић је био министар унутрашњих дела од фебруара 1884. до маја 1885. год.

² См.: Ивић А., *Никола Пашић у емиграцији 1884. године*. По документима државне архиве у Бечу // Споменаца Николе П. Пашића. Београд, 1926. С. 78; Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба*. Београд, 1990. Књ.1. С. 443–444; Шемјакин А., *Никола Пашић у емиграцији (1883–1889)*. Бугарска, Румунија, Русија // Никола Пашић. Живот и дело (Зборник радова). Београд, 1997. С. 215–226; *Истии*, Митрополит Михаило у емиграцији (Заједно са Николом Пашићем против Милана Обреновића) // Зборник Историјског музеја Србије. Свеска 31. Београд, 2003. С. 219–238.

³ Слијепчевић Ђ., *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*. Минхен, 1980. С. 324.

год. Пашић први пут појавио у Петербургу и Москви у њему су већ тамо видели савезника. Таква трансформација његовог угледа је несумњив резултат дипломатских способности митрополита.

Све те чињенице су у историографији добро познате, ипак даље од њих се не иде јер њој фале нови извори, а чак и када их има, њихова интерпретација није увек коректна, што ћемо опет показати у даљем тексту. Користећи податке из руских и српских архива покушаћемо да у овом тексту детаљно реконструирамо завереничку акцију Николе Пашића и митрополита Михаила у Бугарској – све до одласка владике у Русију. Дакле, тај тренутак када се њима са стране званичног Београда супротстављао Стојан Новаковић.

* * *

Што се тиче сусрета Пашића и митрополита у Бугарској, занимљиво је и важно да је таквих сусрета било два. Први је тај о којем се већ говорило малопре: у децембру 1883. год. Пашић и његов пријатељ још са циришких студија Владимир Милојевић (иначе доушник краља Милана Обреновића) обишли су владику у Рушчуку и позвали га на сарадњу, са чим се он одмах сложио. Тако је био положен камен темељац свих будућих превратничких акција, али тада још увек у теорији. Тај први контакт, узгред речено, споменуо је и сам Михаил. У писму председнику Државне контроле Русије, и свом старом пријатељу, Тертију Ивановичу Филипову он саопштава: „Ја сам се вратио у Бугарску (крајем 1883. год. из Свете земље и Цариграда. – *А.Ш.*), у коју је потом дошло доста емиграната, но ја их нисам видео зато што су се они зауставили на српској граници, а ја сам видео само двојицу, који су ми се јавили на путу у Силистрију и Цариград“.⁴

Много већи значај имало је друго заседање завереничког штаба, да га тако назовемо, одржано почетком јуна 1884. год. у Софији, у којем су узели учешћа Пашић, митрополит Михаил, Аца Станојевић и Стеван Петрановић. На њему је већ био разрађен детаљни план по збацивању Милана Обреновића. Према информацији коју су добиле српске власти (заправо Стојан Новаковић, као министар унутрашњих послова), емигрантски прваци су одлучили да дигну устанак у Србији августа исте године. За случај неуспеха постојала је „резервна“ верзија – наиме бомбашки напад на краља Милана на путу Београд–Раковица. Атентат је био заказан за 15. август.

По речима Пашића, за успех устанка требало је да се набаве три хиљаде пушака. Да се нађе новац за то и да се купи и транспортује оружје на терен предложио је Николај Александрович Нотович – бивши руски добровољац Српско-турског

⁴ Государственный Архив Российской Федерации. Ф. 1099. Оп. 1. Д. 2199. Л. 19 об. (митрополит Михаил – Т. И. Филипову. Киев, 12 септембра 1884 г.).

рата 1876. год., такође присутан на састанку завереника. Он је понудио Пашићу своју помоћ у обрачуну са М. Обреновићем и прихватио да отпутује у Париз, где би се припремио атентат и успоставиле везе са Петром Карађорђевићем. Тако су се и договорили.

Ипак, читав тај план Пашића и митрополита пао је у воду, јер пролазећи на путу у Париз кроз Београд, Нотович је свратио управо код С. Новаковића и открио му све појединости емигрантског предузећа. Својеручна забелешка Новаковића о разговору са Нотовичем, која се чува у његовом фонду у Архиву Србије (број 104)*, и јесте наш главни извор. Српска влада, на тај начин, била је на време обавештена о завери која се ковала у суседној земљи и вероватно је због тога, у доста нервозној форми, затражила од бугарских власти удаљавања радикалских бегунаца са српске границе у унутрашњост Бугарске. Митрополит, пак, према мишљењу напредњачких министара, морао је да се протера из Кнежевине⁵.

Поменимо и то да је Нотович, током свог боравка у Паризу, 13. јула информисао српског посланика Јована Мариновића о свом „тајном“ задатку и поновио датум планираног атентата на краља Милана – 15. август⁶.

Даље је познато. Доживевши први фијаско, митрополит и Пашић су се растали. Владика је крајем лета 1884. год. отпутовао у Русију, Пашић је остао у Бугарској и затајио се, дословно опкољен шпијунима краља Милана и агентима аустро-угарске обавештајне службе. Али, ни један ни други нису намеравали да се смире и напусте своје завереничке планове. При томе, у новим условима они су поделили обавезе – митрополит је морао да обезбеди акцији емиграната финансијску и политичку подршку од стране Руса, док је Пашић преузео на себе организационо-техничку страну њихове „заједничке ствари“.

И ту треба одмах рећи да је званична Русија (како смо већ кратко споменули) одлучно одбила да учествује у сумњивом подухвату српских емиграната по збацивању Милана Обреновића са престола, и да их у томе потпомаже, у шта се Пашић чврсто уверио још децембра 1883. год., током посете руског посланика у

---

* Уочи одржавања научног скупа „Стојан Новаковић. Поводом 175 година од рођења“ у Београду, САНУ је објавила зборник архивске грађе *Стојан Новаковић. Изабрана докуменџа* / Приред. А. Растовић, Б. Миљковић-Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић-Пејић (Београд, 2017), у који је укључена и ова његова белешка о разговору са Нотовичем (С. 79–82).

⁵ Милутин Гарашанин – Ђорђу Симићу. Ниш, 24. маја 1884. // Тимочка буна 1883. Грађа. Књ. VII. / Приред. Љ. Поповић. Београд, 1989. С. 92–93.

⁶ Архив Србије (даље – АС). МИД. ПО. II. 3-3/1884. Л. 171–172 (Јован Мариновић – Милутину Гарашанину. Париз, 13. јула 1884).

Софији Алексеја Семјоновича Ионина.⁷ Идуће године, дипломатски представник Русије у Србији Александар Иванович Персијани сасвим је недвосмислено изнео „гlediште императорске владе“ и пред београдским радикалима: „Ма како се краљ Милан неполитички понашао, Русија револуцију неће подржавати“.⁸

У контексту званичног курса, руско министарство спољних послова, које је преко својих колега из министарства полиције и секретне агентуре било добро обавештено чиме се свргнути митрополит бавио у Бугарској, нипошто није хтелo да та његова завереничка активност буде пренесена у Русију. Зато му и није дозволило да се настани у Москви – општепризнатом центру руског словенофилског покрета, који је имао симпатије за тајне радње српских радикала, него му је за место боравка одредило Кијевско-печерску лавру, где је он живео и молио се Богу далеких 1850-их година, док је још био ђак Кијевске духовне семинарије, па академије. Циљ је Петербурга очевидан: да се владика изолује у свом почасном „егзилу“.

У општем оквиру негативног односа званичне Русије према плановима насилног уклањања М. Обреновића, чини се јако значајним то, да су шпијунску делатност Нотовича код радикалне емиграције координисали нови руски посланик у Софији Александар Иванович Којандер и војни министар Бугарске генерал књаз Михаил Александрович Кантакузен.⁹

Као што се види из извештаја Нотовича Новаковићу, руске власти не само да нису подржале план српских радикала, него су директно допринеле неуспеху те њихове авантуре.

* * *

А сада је питање – шта из свега тога следи?

Пре свега, коначно се дезавуише онај мит, који и сада постоји у српској (бугарској) историографији, према којем је Русија стајала иза завереничке акције Николе Пашића у емиграцији, помажући је материјално и финансијски.

Први ко га је формулисао био је Слободан Јовановић. Он је чак тврдио да се Пашић, док је боравио у изгнанству, тесно повезао са агентима руске тајне поли-

---

⁷ Вид.: Извештај дипломатског представника у Бугарској Алексеја Семјоновича Ионина помоћнику министра спољних послова Русије Александру Егоровичу Влангалију. Софија, 11. децембар 1883. // Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1869–1892) / Приред. Л. Перовић, А. Шемјакин. Београд, 1995. С. 341–344 (Прилози).

⁸ Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. Политархив (1884 г.). Д. 428. Л. 87 об.

⁹ АС. Ф. Стојана Новаковића. Бр. 104. Л. 1, 3, 4; *Стојан Новаковић. Изабрана докуменѿа* / Приред. А. Растовић, Б. Миљковић-Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић-Пејић. Београд, 2017. С. 79, 81, 82.

ције, преко којих је српска емиграција добијала подршку.¹⁰ Толико тешкој оптужби, која, узгред речено, није поткрепљена никаким изворима, био је суђен у науци веома дуг живот. Штавише, „хипотеза“ С. Јовановића успешно је преживела до наших дана. У монографији Милана Ст. Протића такође се истичу „тесне везе које су емигранти из Тимочке буне успоставили са руским званичним представницима и тајним емисарима у Бугарској“. Аутор сматра да је „Русија била главни финансијски помагач емигрантског деловања радикала у Бугарској (1883–1886)“.^{11*} Али, опет треба истаћи – солидних аргумената у корист наведене тезе ни у овом случају нема: позивање на извештај дипломатског представника Србије у Софији Ђорђа Симића мало је убедљиво, јер се он не дотиче тог питања директно и, следствено, ништа не доказује.^{**} Дакле, да поновимо – „оптужба“ Русије да је подржавала ковање антидинастичких планова емиграната у Бугарској нема *никаквој* историјског покрића.

Друго, забелешка Стојана Новаковића коју сада користимо, већ је око 15 година у научном оптицају. Али, питање је у њеној интерпретацији и тумачењу. Тако, код српских колега постоји мишљење да је Нотович био један од оних „који су повезивали званичну и незваничну политику Русије, а све са циљем да се осујети кварење њених односа са Аустро-Угарском“. Руским званичницима је, наиме, била позната одлучност бечког министра Густава Калнокија да, у случају нових заплета у Србији, са војном силом успостави ред и мир у њој. С друге стране, руски министар Николај Карлович Гирс, према логици колега, који је одлучно

---

* И код Бугара срећемо се са сличним констатацијама. Радослав Мишев, на пример, тврди да су „руске власти пружиле финансијску помоћ руководиоцима српске политичке емиграције у Бугарској“ (Мишев Р. Бугария и Австро-Унгарија. 1878–1894. Политически отношения. София, 1988. С. 103), а Јоно Митев је сигуран да су, тобоже, „Никола Пашић и Пеко Павловић боравили у Бугарској са руским пасошима“ (Митев Й. Съединението 1885. Пловдив, 1985. С. 334).

** Вид.: Архив Српске академије наука и уметности (даље – АСАНУ). Бр. 11548 (Ђорђе Симић – Милутину Гарашанину. Софија, 7. април 1884 г.). Докуменат је објављен у: Тимочка буна 1883. Грађа. Т. VII / Приред. Љ. Поповић. Београд, 1989. С. 78–79. Такође аутор се ослања на копију телеграма М. Гарашанина Ђ. Симићу у Софију од 11. фебруара 1884. год. (АСАНУ. Бр. 11551), у којем се тврди, да су руске новине тобоже писале о контактима српских емиграната с представницима Русије у Бугарској. И у вези са тим, хтели бисмо само да кажемо, да се у истој фасцикли (АСАНУ. Бр. 11551) налази и копија телеграма Симића Гарашанину из Софије од 13. фебруара 1884 год. (одговор премијеру), у којем се ова информација демантује... Оригинални пак текстови чувају се у фонду Министарства иностраних дела Србије (Архив Србије. Ф. МИД. ПО. 1. Б-2 (1884 г.)) и објављени су у: Тимочка буна. Грађа. Т. VII. С. 67, 69.

¹⁰ Јовановић С., *Никола Пашић // Србија и коменџари* / Изд. Задужбине М. Црњанског. Београд, 1989. С. 241.

¹¹ *Пројшић М., Радикали у Србији. Идеје и покрети*. Београд, 1990. С. 109–110.

одбацивао такву могућност, „преузео је стога посредством Нотовича <...> помирљиве кораке према Београду“.¹²

Али, овде поново треба истаћи да се и са овим закључком тешко можемо сложити. И, пре свега, морамо да питамо – ко је уопште био тај човек? Одговорити на то питање није тешко – преварант и авантуриста, кога ниједан озбиљан министар спољних послова не би узео на службу и користио у толико деликатним стварима. Аргументата за наш оштар суд има и превише.

На пример, чувени руски новинар, уредник водећег петербуршког листа „Новое времја“, Алексеје Сергејевич Суворин (чији је син, узгред речено, између два рата штампао новине под истим насловом у Београду, боравећи у емиграцији) назвао је Нотовича у свом дневнику „нитковом“ и навео речи генерала Михаила Таријеловича Лорис-Меликова да је „тај долазио код њега и нудио се у шпијуне, али добио је отказ, јер ће свакако преварити, подлац“.¹³ Сачуван је и недвосмислени одговор министра спољних послова грофа Владимира Николајевича Ламздорфа свом помоћнику Николају Павловичу Шишкину, поводом једног од многобројних планова Нотовича: „Враћам Вама писмо господина Нотовича. Мислим да ми не можемо и не смемо да ступамо са њим у контакт“.¹⁴ И сам Гирс изнео је негативан став о Нотовичу у писму императору Александру III, подвукавши да је „тај постао познат, захваљујући свом врло сумњивом понашању у Цариграду па у Хорасану“.¹⁵

Чини нам се да је оваквих података већ довољно да би се створила јасна представа о човеку који је, као што сматрају колеге, „повезивао званичну и незваничну политику Русије“, а у ствари је био само склон интригама и то готово широм света – од Ирана и Цариграда, до Париза и Балкана, о чему у различитим архивама (Русије, Украјине, Бугарске) има пуно информација.

Тим пре да никакве преписке Којандера са Петербургом, односно коришћења Нотовича, као ни било којих инструкција Министарства спољних послова по том питању, нисмо могли да пронађемо. Очигледно је да је руски посланик у овом случају радио на своју руку и по сопственој иницијативи, што на Балкану није била реткост – сетимо се само активности Александра Петровича Хитровоа у Софији, или Павела Борисовича Мансурова и, нарочито, Николаја Хенриковича Хартвига у Београду.

---

¹² Ковачевић Д., *Србија и Русија (1878–1889). Од Берлинској конгреса до абдикације краља Милана*. Београд, 2003. С. 263, 264; Самарџић М., *Од Сан-Стефана до Сливнице*. Нови Сад, 2008. С. 214.

¹³ Дневник Алексеја Сергеевича Суворина. Москва, 1999. С. 135.

¹⁴ АВПРИ. Ф. «Личный архив Н. П. Шишкина». Оп. 810. Д. 10. Д. 1.

¹⁵ Там же. Ф. Канцелярия. Оп. 470 (1887 г.). Д. 34. Л. 11.

Али, најзанимљивије је следеће – 1931. год., у писму амбасадору Краљевине Југославије у Паризу Мирославу Спалајковићу, Нотович „се сећао“ свог „енергичног рада са Пашићем, Петрановићем и великим старцем митрополитом Михаилом“. Више од тога, према његовим речима, „први проглас српскоме народу да се подигне на устанак написао сам ја, у Паризу, јесени 1883. године, у чему су узели учешћа србин Свилокосић (Михајло Свилокосић – присни Пашићев пријатељ још са студија у Цириху – А.Ш.) и тада још кнез Петар Карађорђевић“. И даље: „Овај проглас ја сам донео у Београд, и другови Пашића и Ђурића (ужички прота Милан Ђурић – један од чувених радикалних првобораца – А.Ш.) растурили су га по читавој земљи“.¹⁶ Из свега оног о чему је било речи, сасвим је очигледно да је то потпуна лаж и превара. Он се већ у писму бугарском револуционару и политичару Димитру Ризову од 7. августа 1902. год., представљао „као јунак, који се борио за слободу Бугарске“.¹⁷

Треће, у историографији постоји претпоставка, да „митрополит Михаило у емиграцији није испољавао ону врсту политичке активности, која би претила поретку у Србији, премда је изрицао негативне оцене о напредњацима. Овај ватрени национални радник, сав у души прожет идејом о потреби национално ослобођења, више је волео да просуђује о судбини Србије и, пре свега, њеним националним задацима него да се бави превратничким плановима“.¹⁸ Али, наведене чињенице приказују праву слику мало другачије. Владика је у емиграцији често био неумерено активан, што се јасно види макар из зборника емигрантске преписке између њега и Николе Пашића (Београд, 2004.).¹⁹ Толико неумерено, да је, према речима протојереја Стевана Димитријевића, „у моменту револтирања смртног човека написао Пашићу да би требало енергично радити на уклањању краља Милана из Србије, а овај је одговорио митрополиту, како је он духовни великодостојник и не треба у такве ствари да улази, него нека њима светским то остави“.²⁰

---

¹⁶ АС. Ф. Мирослава Спалајковића. Бр. 333.

¹⁷ Народна библиотека «Кирил и Методиј» – Български исторически архив (София). Ф. 178. А. е. II. Б. 7817. Л. 2.

¹⁸ Војводић М., *Митрополиј Михаилу и Симојан Новаковић // Историјски записи*. Подгорица, 2000. Бр. 1–2. С. 161; исти. *Митрополиј Михаилу и Симојан Новаковић // Живој и дело митрополија Михаила (1826–1898)*. Београд, 2008. С. 44; исти. *Сукоб и измирење с митрополијом Михаилом // исти. Симојан Новаковић у служби националних и државних интереса*. Београд; 2012. С. 169.

¹⁹ *Митрополиј Михаилу и Никола Пашић. Емигрантска преписка (1884–1888)* / Приред. А. Шемјакин. Београд, 2004.

²⁰ Димитријевић С., *Михаило. Архиепископ Београдски и митрополиј Србије, као православни јерарх, Србин, Славен и неимар Југословенства*. Београд, 1933. С. 29.

Ову причу протe Стеве потврђује и Нотович у преносу Ст. Новаковића: „О митрополиту Михаилу говори с поштовањем, али из онога што приповеда о мишљењу дипломата и државника руских изгледа да је Михаил данас тежак и неугодан Русима“. И даље: „Којандер је у Софији бринуо да му се митрополит сувише из шака не измакне, и поверио је Нотовићу врховни надзор (шпионажу над њим)“. И најзад: „С митрополитом Руси нису задовољни, јер их довољно не слуша. Ради би били да га сместе у Русију и да га имају под руком, а он никако не улази у те планове, него се против њихове воље врзе по Бугарској...“²¹

Закључићемо опажањем да је документ који је настао из пера Стојана Новаковића у време када је вршио дужност министра унутрашњих послова у Србији, и који се чува у његовом фонду, веома важно сведочанство, јер дозвољава, као што смо видели, да се прецизирају значајни детаљи и нијансе антивладине активности Николе Пашића и митрополита Михаила током њихових емигрантских дана.

Andrej L. Šemjakin

MINISTER OF INTERNAL AFFAIRS AND THE LEADER OF REVOLUTIONARY EMIGRATION: STOJAN NOVAKOVIĆ AND NIKOLA PAŠIĆ IN 1884

S u m m a r y

In 1914 Stojan Novaković was considered the second most important politician in Serbia after Nikola Pašić. But 30 years before that (in 1884) the situation was completely different. Novaković and Pašić belonged to hostile camps. The first held the position of minister of police in the Naprednjak government. The second led a Radical antigovernment emigration in Bulgaria. A spy report on the secret activities of Serbian Radicals abroad, which fell into the hands of the Minister of Internal Affairs, allows you to refute the two statements that have been circulating in Serbian and Bulgarian historiography.

1. Russia supported and financed Radical emigration.
2. The disfavored Mitropolitan Mihail did not take part in her conspiratorial activities.

It turned out that everything was exactly the opposite.

---

²¹ АС. Ф. Стојана Новаковића. Бр. 104. Л. 1, 3; *Стојан Новаковић. Изабрана докуменџа*. С. 81, 82.